

Тема 5. Дія міжнародного права в національній правовій системі України. Міжнародно-правові інструменти впливу правової системи Європейського Союзу на правопорядок України, зокрема питання наднаціональності

ПЛАН

1. Взаємодія сучасних правових систем: напрями, форми і тенденції розвитку
2. Міждержавні та наднаціональні правові системи: специфічні ознаки
3. Загальна характеристика проблем співвідношення міжнародного і внутрішнього права країн світу

Рекомендована література

1. Грачевська Т. О. Міжнародні неурядові організації та їх внесок у проблему подолання бідності / Т. О. Грачевська // Грані. - 2014. - № 5. - С. 162-166.
2. Діяльність Міжнародної організації праці [Текст] : навч. посіб. / [Ю. Д. Древаль та ін. ; за заг. ред. Ю. Д. Древаля] ; Нац. ун-т цивіл. захисту України. - Харків : ХНАДУ, 2015. - 184 с.
3. Жекало Г. І. Міжнародні організації у політичних протиріччях та конфліктах сучасної України: концепція досліджень / Г. І. Жекало // Гілея: науковий вісник. - 2014. - Вип. 86. - С. 330-334.
4. Зубарева А.Є. Міжнародно-правовий статус Комітету ООН з прав людини [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Зубарева Антоніна Євгенівна ; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". - Одеса, 2015. - 20 с.
5. Касьянова М. М. Міжнародні організації з захисту прав мігрантів / М. М. Касьянова // Гілея: науковий вісник. - 2015. - Вип. 102. - С. 432-437.
6. Коваленко С.О. Кодифікація інституту відповідальності міжнародних організацій у міжнародному праві [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Коваленко Сергій Олександрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - Київ, 2015. - 18 с.
7. Кучик О.С. Україна в міжнародних організаціях [Текст] : підручник / О. С. Кучик ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. - Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. - 411 с.

ВСТУП

Юридична карта сучасного світу представлена різноманіттям правових систем, що при схожості їх характерних рис типологізуються у правові сім'ї, які є відображенням загального, особливого та унікального у правовій дійсності різних країн світу. Сучасний правовий розвиток відбувається в умовах глобалізації, що охопила різні сфери

суспільного життя. Глобалізація сучасного світового співтовариства у правовій сфері сприяє формуванню єдиного правового простору, що певним чином «стирає кордони» між національними правовими системами як однієї правової сім'ї, так навіть і різних, перш за все, завдяки розвитку міжнародного права, функціонуванню міжнародних організацій і міждержавних об'єднань. При цьому міжнародне та національне право не є ізольованими системами, а утворюють єдину універсальну систему, в межах якої відбуваються їх взаємодія і взаємопроникнення. Саме тому актуальним і важливим у практичному аспекті є дослідження співвідношення міжнародного та національного права.

Основні терміни теми: глобалізація, правова інтеграція, гармонізація права, уніфікація права, інтегративний підхід до розуміння права, правова система Ради Європи, правова система Європейського Союзу, право Європейського Союзу, джерела права Європейського Союзу, міжнародне право.

1. Взаємодія сучасних правових систем: напрями, форми і тенденції розвитку

Зовнішній соціальний світ, що оточує людину, ще досить недавно був простором повільних швидкостей, незначних відхилень від звичних процесів, стійких регулятивних форм і механізмів у вигляді історично сформованих традицій, звичаїв, державно-правових інститутів. На теперішній час це становище кардинально змінилося. Сучасний світ – надскладна, нелінійна система, в якій стрімко розвиваються процеси глобалізації та диференціації, конкуренції та кооперації, обміну матеріальними благами, енергією, інформацією, фінансами, людськими ресурсами тощо [1, с.146]. Стратегічний вектор наявних нині кардинальних реконструкцій світоустрою визначається загальнопланетарними зв'язками, що пов'язують між собою різноманітні економічні, фінансові, політичні, правові, інформаційні, культурні комунікації. Більшість процесів, що відбуваються у світі, в найкоротший термін стають транснаціональними, загальними, надетнічними, глобальними. Глобалізація перетворилася в найпотужнішу та найвпливовішу економічну, технологічну, правову, політичну, інформаційно-культурну реалію, що принципово змінює міжнаціональні, міжконфесійні, міжкультурні зв'язки, по-новому організовує життєвий світ людства загалом і кожної людини зокрема [2, с.4].

Термін «глобалізація» останнім часом набув широкого використання в юридичній та економічній лексиці в усьому світі, при цьому існують різні уявлення про поняття, що цим словом позначається. Так, *глобалізація* – це об'єктивне явище сучасності, що розвивається та функціонує за власними законами, відображає зростаючі взаємозв'язки між людьми, загальні тенденції еволюції людства. В юридичній енциклопедичній літературі під *глобалізацією* розуміється *загальносвітовий соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, котрі зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми*. Причому глобалізація розглядається як об'єктивний процес, породжений інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона зумовлює такий рівень єдності людства, за якого, з одного боку, існування й успішний розвиток кожної країни, народу перебуває в залежності від стану та трансформації світу в цілому, а з іншого – успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, узгодженості дій усіх країн і народів світу [3, с.557].

В інших наукових джерелах *глобалізація* інтерпретується як складний, багатоаспектний, багаторівневий, об'єктивний системний процес, що торкається всіх сторін життя соціуму і його членів, держави, світового співтовариства та їх інститутів і має своїх прихильників (які здатні виступати суб'єктами чи провідниками глобалізації) та критиків (антиглобалістів) [2, с.464].

Ґрунтуючись на методологічно важливих положеннях системного підходу, М.М. Марченко визначає *глобалізацію* як системну, багатоаспектну та багаторівневу інтеграцію державно-правових, фінансово-економічних і суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних та інших цінностей, різноманітних відносин, що існують у сучасному світі [4, с.12]. Відповідно до позиції О.Г. Лук'янової *глобалізація* є складним, багатогранним комплексом різних процесів, включаючи інтенсифікацію міждержавних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків, трансформацію світової економіки та формування глобальних ринків, широке поширення західної системи ринків, ліберально-демократичних цінностей і одночасне їх несприйняття [5, с.5].

Основні риси глобалізації:

- *системність* – глобалізація охоплює відносно впорядковані різні сфери життя суспільства та соціальних верств;
- *динамізм* – глобалізація не статика, а динамічний процес;
- *збірність* – глобалізація не єдиний, одноразовий процес, що відбувається в окремій сфері, а сукупність багатьох процесів у різних сферах життя

суспільства й держави. Цей процес характеризується зростанням ролі зовнішніх чинників (політичних, економічних, соціальних, культурних) у функціонуванні всіх країн – учасниць цього процесу, формуванням єдиного світового ринку та єдиних для всіх юридичних умов.

У цілому глобалізація – досить складний і суперечливий процес, його характер, цілі, способи та наслідки по-різному оцінюються представниками, залучених до нього культур. У найбільш загальній інтерпретації, що охоплює суперечливі характеристики глобалізації, остання є сучасною формою встановлення двоякого процесу, який включає універсалізацію партикуляризму та партикуляризацію універсалізму [6, с.97]. Глобалізація остаточно трансформує увесь світ, відбувається еволюція суспільних відносин, що докорінно змінює форми управління соціальними відносинами та світовий порядок у цілому. Основна мета діяльності міжнародного співтовариства в умовах глобалізаційних процесів полягає в максимальному використанні переваг глобалізації, зводячи нанівець її негативні наслідки. Водночас досить істотним є те, що глобалізація – це процес, який сприяє розширенню можливостей самореалізації людини й держави, котрі мають знайти адекватне відображення у правовій системі, насамперед, правах та свободах людини і громадянина.

Глобалізація відповідно супроводжується двома протилежними процесами – *інтеграцією* та *фрагментацією* і *регіоналізацією*. **Інтеграція** означає зближення політичної, економічної, правової, духовно-культурної систем декількох держав і регіонів у процесі традиційного міждержавного співробітництва. **Фрагментація** передбачає, що держави делегують реалізацію своїх національних інтересів у геоекономічному просторі транснаціональним компаніям. **Регіоналізація** надає потужного кумулятивного ефекту формуванню світових полюсів економічного і технологічного розвитку, на основі яких у подальшому відбувається інтеграція на більш високих рівнях, тобто регіоналізація виступає необхідною передумовою інтеграції [7, с.8].

У сучасному світі відбуваються масштабні процеси глобалізації в економічній, культурній, політичній, правовій та в інших сферах життя. Це призводить до взаємодії та розвитку національних правових систем, а деякою мірою й до їх зближення. При всіх глобалізаційних процесах у правовій сфері створення єдиного світового правопорядку видається для сьогодення перспективно можливим, але на даний момент нездійсненим. Водночас сама ідея щодо формування так званого «всесвітнього права» була запропонована ще у 1990 р. на I Міжнародному конгресі порівняльного правознавства Е. Ламбером, і

на той час здавалася фантастичною, за сучасного періоду правового розвитку різних правових систем вона має певні аспекти своєї реалізації.

Процес впливу глобалізації на правову систему в найбільш широкому загальнотеоретичному й методологічному плані відрізняється різнобічністю та системністю. Під впливом глобалізації відбуваються суттєві зміни у правовій системі та всіх її підсистемах, вони торкаються більшою чи меншою мірою всіх її елементів (статичних і динамічних), ускладнюються та загострюються внутрішні суперечності правової системи, які виступають джерелом її розвитку, і зовнішні, що ускладнюють її функціонування. Вплив глобалізації на правову систему постає як об'єктивний, незворотній процес стрімкого й нерівномірного посилення взаємодії і взаємозалежності структурних елементів правової системи між собою, ускладнення системно-структурних і функціональних зв'язків, що має пульсуючий характер і поєднує суперечливі процеси та явища: правової інтеграції, правової уніфікації, правової стандартизації, гомогенізації, з одного боку, та регіоналізації, федералізації, з іншого боку [2, с.469].

В юридичній науці виокремлюють п'ять **тенденцій сучасного правового розвитку**, які характеризують динаміку не лише правових систем у сучасному світі, але й їх узгодження між собою і з міжнародним правом:

1. Група сучасних правових тенденцій охоплює стійкі закономірності в масштабі світового співтовариства, що пов'язані загальноновизнаними цінностями.
2. Однорідні процеси і тенденції в межах основних правових сімей з їх загальними світоглядними та юридичними джерелами.
3. Тенденції погодженого правового розвитку в рамках міждержавних об'єднань.
4. Регіональні тенденції правового співробітництва держав і зближення їх національних законодавств.
5. Локальні тенденції різноманітного правового розвитку, пов'язані з диференціацією або утворенням нових держав.

Так, у сучасному світі посилюються **інтеграційні процеси** як вияв глобалізації в багатьох сферах державного та суспільного життя, охоплюючи й правову сферу. Інтеграція означає об'єднання розрізнених частин в єдине, ціле, загальне. Процеси інтеграції, як правило, розпочинають розвиток в економічній сфері, поступово переходячи й у правову площину. На теперішній час **правова інтеграція** знаходить свій вияв у процесах зближення національних правових систем, гармонізації їхніх елементів, запровадженні правової уніфікації як розробки та

введення в чинність одноманітних правових положень, перш за все, завдяки діяльності міжнародних організації світового та регіонального масштабів, а також функціонуванні інтегративних міждержавних об'єднань.

Процес зближення національних правових систем у сучасних умовах передбачає розробку загальної державної політики правового розвитку; здійснення певних заходів щодо подолання правових відмінностей; вживання заходів з вироблення загальних спільних юридичних правил. У свою чергу кожна з цих дій передбачає низку більш конкретних і послідовних дій, пов'язаних між собою [8, с.74]. Терміни «гармонізація», «зближення», «наближення», «апроксимація» права здебільшого використовуються в синонімічному значенні. Гармонізація може бути односторонньою (на національному рівні) або багатосторонньою (взаємною) (на регіональному чи міжнародному рівнях). Якщо йдеться про приведення у відповідність правової системи до загальновизнаних мінімальних правових стандартів, то це – гармонізація права, а якщо про запровадження єдиних, однакових принципів, норм, інститутів права, то – уніфікація права. Самостійними, але тісно взаємозв'язаними явищами є гармонізація права та імплементація норм міжнародного права. Імплементация права виступає одним із засобів гармонізації права або породжує гармонізацію правового регулювання в певній сфері.

Гармонізація права здійснюється одночасно на рівні нормативно-правового регулювання, юридичної практики, юридичної освіти, правової культури. Організаційно-правовими формами гармонізації права є укладання міжнародно-правових договорів, членство в міждержавних об'єднаннях, прийняття національних нормативно-правових актів, прийняття рамкових рішень, декларацій, модельних законів, які максимально відповідають цілям гармонізації права, а також можуть сприяти його уніфікації. Загальна мета гармонізації права полягає в досягненні погодженого правового регулювання суспільних відносин та подібності правової культури.

Уніфікація права означає однакове (єдине) нормативно-правове регулювання однотипних суспільних відносин у різних національних правових системах. Основними формами уніфікації права є: а) зміна або створення державою права в такий спосіб, щоб воно було єдиним з нормами іншої держави, в умовах, коли не застосовуються будь-які міжнародно-правові засоби та механізми; б) міжнародно-договірною уніфікацією, коли укладається міжнародний договір, згідно з яким держава, що його підписала, приймає на себе зобов'язання забезпечити

правове регулювання суспільних відносин певним чином. Уніфіковані норми фіксуються в юридично обов'язковій формі договорів.

Уніфікація права порівняно з гармонізацією права є більш обмеженим за своїми властивостями способом правової інтеграції, оскільки у значних масштабах не дає змоги враховувати розмаїття і самобутність національних правових систем. Якщо йдеться про формування загальних основ правової інтеграції правових систем, то уніфікації права мають підлягати передусім принципи права. Гармонізація права є більш доцільним способом правової інтеграції тому, що неможливо повністю і точно запровадити абсолютно однакові правові стандарти в різні суспільства [7, с.8].

Одним з аспектів відображення правової інтеграції є *процеси запозичення ідей праворозуміння* правовими системами різних правових сімей. Виходячи з взаємозумовленості праворозуміння та правової системи, відповідні правові тенденції впливають й на конвергенцію та трансформацію ідей праворозуміння. Це знаходить свій вияв, зокрема в поєднанні ідей різних типів праворозуміння в межах правових систем однієї правової сім'ї (в романо-германській правовій сім'ї – позитивізму, легізму, нормативізму та природно-правової теорії; в англо-американській – соціологічної юриспруденції та правового реалізму), у взаємовпливі різних типів правового мислення, притаманних різним правовим сім'ям (у романо-германській правовій сім'ї спостерігається «присутність» аспектів правового реалізму як доктринальної основи англо-американської правової сім'ї, в якій у свою чергу знаходять прояв деякі аспекти легістської юриспруденції як притаманної романо-германському праву, в мусульманському праві в результаті певної його вестернізації мають місце прояви позитивізму та нормативізму). Такий взаємовплив різних типів правового мислення відбивається, зокрема у відповідному корегуванні значущості форм (джерел) права для процесу правового регулювання, здійснення юридичної практики в зазначених правових сім'ях (зростання значення як форми (джерела) права судового прецеденту в романо-германській правовій сім'ї, нормативно-правового акта – в англо-американській правовій сім'ї, набуття юридизації цих форм (джерел) права в мусульманських правових системах).

Окреслені вище аспекти сучасного стану праворозуміння в різних правових сім'ях обумовили спробу формування в якості самостійного *інтегративного (інтегрального) типу праворозуміння*, який виник на основі полілогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві як західних, так і східних. Цей підхід до праворозуміння полягає не в механічному поєднанні суперечливих

позицій, а в синтезуванні теоретично значущих аспектів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення та осмислення. Такими формами буття права, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (природно-правовий підхід), норма права (позитивістський підхід), правовідносини (соціологічний підхід). У межах інтегративного підходу до розуміння права стверджується, що сучасна юриспруденція потребує переосмислення своїх теоретичних підвалин у напрямі їх інтегральності, тобто адекватності цілісному характерові права, системній єдності форм його виявлення [9, с.113].

Теоретичними витокami інтегративного праворозуміння є інтегративна концепція американського професора Джерома Холла, який на основі природно-правової теорії прагнув об'єднати інші школи права. Природне право розглядається ним як система етичних цінностей, норма права містить у собі певні етичні принципи і завдяки цьому є цінністю. Дж. Холл не протиставляє природне і позитивне право, так як вважає, що поділ природного і позитивного права усуває зв'язок позитивізму з етичними цінностями. Водночас з точки зору Дж. Холла природно-правовий напрям не може розробити основні юридичні поняття і щоб заповнити цю прогалину потрібно використовувати досягнення нормативізму і правового реалізму, уникнувши їх недоліків. Таким чином, з'являється ідея інтегративної юриспруденції, що розуміється Дж. Холлом як синтез зазначених теорій, які долають однобічність у розумінні права.

На сучасному етапу розвитку юриспруденції інтегративний підхід до розуміння права знаходить свою підтримку та розвиток у поглядах Ж.-Л. Бержеля, Г.Дж. Бермана, В.Г. Графського, В.В. Єршова, В.Л. Лазарева, В.В. Лапаєвої, Р.З. Лівшиця, Г.В. Мальцева, О.В. Мартишина, В.С. Нерсесянца, А.В. Полякова, П.А. Сорокіна, І.С. Тімуш, І.Л. Честнова та ін.

За відсутності єдності позицій учених стосовно змісту інтегративного праворозуміння, спільним у їх поглядах є те, що під ним слід розуміти принципово новий, а не доповнений елементами з інших теорій тип розуміння права, заснований на об'єднанні традиційних варіантів праворозуміння з метою вироблення більш концентрованого визначення права.

Так, П.А. Сорокін, критикуючи традиційні типи праворозуміння, вважає, що в новому інтегрованому праворозумінні повинні знайти свій вираз емпіричні початки і метафізичні істини, але не за умови їх простого синтезування, а в їх єдності на базі глибокого взаємопроникнення і взаємного збагачення [10, с.32]. У свою чергу

Г.Дж. Берман розглядає інтегративну юриспруденцію в якості засобу подолання кризи сучасного правознавства шляхом поєднання трьох класичних шкіл: правового позитивізму, теорії природного права та історичної школи права [11, с.48 – 58]. Водночас Ж.-Л. Бержель у межах інтегративного праворозуміння намагається поєднати основи соціологічної юриспруденції та позитивізму і визначає право як моральну та соціальну систему, а також позитивні юридичні правила [12, с.36].

До прихильників інтегративного праворозуміння слід віднести В.Г. Графського, який стверджує про можливість і необхідність інтеграції концепцій праворозуміння [13, с.63]. Інтегративному праворозумінню приділено чималу увагу в роботах І.Л. Честнова. Розглядаючи інтегративні концепції праворозуміння Ж.-Л. Бержеля, Г.Дж. Бермана і В.Г. Графського, він робить висновок про те, що поєднання існуючих шкіл праворозуміння навряд чи може призвести до появи праворозуміння, що володіє новими характеристиками, так як усі ці школи є продуктом індустріального суспільства, і соціокультурний контекст останнього не дозволяє виникнути в ньому чомусь принципово новому [14]. Серед концепцій інтегративного підходу праворозуміння заслуговує на увагу комунікативна концепція А.В. Полякова, згідно з якою право породжується комунікативною (інтерсуб'єктивною) діяльністю людей у суспільстві [15, с.114]. Своєрідною інтерпретацією інтегративного праворозуміння є лібертальна теорія, розроблена В.С. Нерсисянцом, яка передбачає та враховує найбільш значущі положення позитивістських і природно-правових вчень, і може, на думку деяких учених, стати логічно послідовною концептуальною основою для поєднання різних типів праворозуміння. Поєднання позитивістської, соціологічної, лібертальної та природно-правової концепцій права може стати основою для інтегративного праворозуміння, суть якого полягає не у протиставленні різноманітних типів праворозуміння, а в необхідності знаходити позиції їх гармонізації.

З огляду на те, що право та правова система є динамічними і багатогранними явищами, що мають певну історичну мінливість і соціальну детермінованість, спроба подолати розбіжності між різними типами праворозуміння здійснюється завдяки інтегративного праворозуміння, що через взаємозумовленість праворозуміння та правової системи відображає процеси глобалізації, в тому числі у правовій сфері. Однак у межах інтегративного праворозуміння відсутня єдність у методологічних підходах його формування. Інтегроване праворозуміння не повинно суперечити вимогам системного підходу,

має бути його своєрідною конкретизацією, інструментом реалізації його вимог. У протилежному випадку «інтеграція» є нічим іншим як еkleктизацією, тобто механічним, досить довільним перемішуванням декількох, зазвичай добре відомих теорій, концепцій і поглядів. І хоча при першому, поверховому сприйнятті такої «суміші» може виникнути враження новизни, однак якісно нові знання тут навряд чи вдасться здобути. Будь-яке справді інтегральне праворозуміння не може не розроблятися навколо певного концептуально-змістового ядра, світоглядно-філософського стрижня. Розкривши це «ядро», ми отримаємо можливість аналізувати фундамент, базис, основу інтегрування, з'ясувати його принципи і механізми, а відтак – і його обґрунтованість [16].

Отже, інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, що базується на комплексному використанні досягнень різних підходів до осмислення права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають широке, багатоаспектне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування і функціонування, цінності та призначення в житті окремої людини, суспільства і держави в цілому [17, с.28]. При складності конструювання та наявності різних підходів до трактування ідей інтегрованого праворозуміння як сучасного стану розвитку праворозуміння, при окресленні взаємозумовленості праворозуміння та природи правової системи, видається можливим наголосити на тому, що будь-яка правова система має унікальний характер, кожна правова сім'я зберігає свій особливий характер, у тому числі стосовно домінуючого типу праворозуміння. Водночас сучасний світовий, і перш за все західноцивілізаційний, правовий простір базується на верховенстві права як визначальному принципі правової системи, що відображає інтеграцію праворозуміння та загальнолюдських цінностей на юридичній карті світу.

2. Міждержавні та наднаціональні правові системи: специфічні ознаки

Глобалізаційні процеси у світі сприяють формуванню міждержавних і наднаціональних правових систем, до яких відносять правову систему Ради Європи та правову систему Європейського Союзу (далі – ЄС). Саме ці організації найбільш ефективно впливають на формування європейського економічного, політичного та правового простору, об'єднання європейських держав. Так, Рада Європи сприяє «еволюції» національної правової системи в межах європейського

правового простору, підготовці до більш складної форми інтеграції – ЄС, який на теперішній час перебуває на етапі інтенсивного розвитку.

Європейський правовий простір розвивається на основі трьох ключових складових – регіонального міжнародного права, яке забезпечує засади мирного співіснування та співробітництва держав, особливих правових систем, створених регіональною міжнародною організацією – Радою Європи та міждержавним інтегративним об'єднанням – ЄС, а також національних правових систем держав Європи (як членів Ради Європи та ЄС, так й інших), передбачаючи певний ступінь їхнього зближення, взаємної узгодженості. Таке зближення відбувається засобами, передбаченими внутрішньодержавним правом, на підставі міжнародних документів. Тому зміст європейського правового простору визначається не лише нормами, створеними європейськими регіональними організаціями, а й механізмом зближення на їхній основі національних правових систем держав Європи, їхньою інтернаціоналізацією. У свою чергу зближення національних правових систем охоплює не тільки правові норми, а й такі інші важливі юридичні явища як правова культура, правова свідомість та уявлення про цінність права.

Вітчизняні вчені виокремлюють основні ознаки, що характеризують міждержавну правову систему: функціонування у відповідності з загально визнаними міжнародно-правовими принципами і нормами та в межах, визначених установчими договорами; наявність таких елементів як суб'єкти міжнародного права (насамперед держав); наявність постійних зв'язків між суб'єктами права, що виникають завдяки їх діяльності та проявляються через міжнародні правові відносини; наявність міжнародно-правових норм та інших правових засобів їх впорядкування; наявність мети функціонування такої правової системи – досягнення міжнародного правопорядку [18, с.9 – 10].

Рада Європи – найбільша політична організація на європейському континенті, одним з основних завдань якої є допомога країнам Центральної і Східної Європи у здійсненні і консолідації політичних, правових, конституційних та економічних реформ, має сформовану міждержавну правову систему. Правовій системі Ради Європи як міжнародній регіональній організації притаманні такі ознаки: 1) функціонування в межах, визначених установчим документом (Статутом) та у відповідності з загально визнаними міжнародними (універсальними та регіональними) нормами і принципами; 2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права; 3) наявність загальних міжнародно-правових норм, що об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права; 4) значна роль судових

прецедентів у галузі захисту прав людини; 5) наявність у Європейського Суду з прав людини в низці випадків нормотворчих функцій; 6) формування загальноєвропейських правових стандартів, насамперед, у галузі захисту прав людини [18, с.10 – 11].

Право ЄС є ключовою складовою європейського правового простору, що забезпечує зближення не лише правових систем держав-членів, а й інших держав, що уклали з ЄС відповідний міжнародний договір (торговельний, про співробітництво, асоціацію тощо). Сучасний стан розвитку ЄС дає можливість визначати право ЄС не лише суто як позитивне право, а й у розумінні його як правової системи, що має свої специфічні риси, і охоплює інституційні, функціональні та нормативні компоненти.

Основними суб'єктами права ЄС визнаються:

- фізичні особи: громадяни ЄС (фізичні особи, які мають громадянство держав-членів ЄС), іноземні громадяни, особи без громадянства;
- юридичні особи: юридичні особи, створені за законодавством держав-членів, юридичні особи, створені відповідно до законодавства ЄС, іноземні юридичні особи, що здійснюють свою діяльність у межах ЄС;
- держави: держави-члени ЄС та їх компетентні органи, іноземні держави (треті країни), із виокремленням держав-сусідів;
- ЄС, його інституції та функціонери.

Специфіка права ЄС проявляється в системі правових принципів, що визначають головні засади функціонування правової системи співтовариства.

Ключовим є принцип верховенства права ЄС над національним правом держав-членів, що тісно пов'язаний з принципом прямої дії права цього співтовариства. Принцип верховенства права ЄС означає, що норми права ЄС мають більшу юридичну силу порівняно з нормами національного права держав-членів. Цей принцип був частково сформульований в установчих договорах ЄС і набув значущості завдяки його застосуванню в судовій практиці Європейського Суду Справедливості (Правосуддя). Принцип верховенства (примата) права ЄС над національним правом держав-членів передбачає, що при юридичній колізії між нормами права ЄС і національними нормами держав-членів, суспільні відносини врегульовуються на основі норм права ЄС. Принцип прямої дії (безпосередність застосування) означає, що правові акти ЄС не потребують ратифікації чи імплементації державами-членами, тобто норми права ЄС у безпосередній (прямий) спосіб покладають на суб'єктів права ЄС права та обов'язки, що встановлює прямий зв'язок суб'єктів права ЄС (і в першу чергу громадян ЄС) з ЄС. Цей принцип частково був сформульований в

установчих договорах і опрацьований у судовій практиці Європейського Суду Справедливості (Правосуддя). Зазначені вище принципи за своєю природою є функціональними оскільки, визначаючи головні засади функціонування правової системи ЄС, вони встановлюють її співвідношення з національними правовими системами держав-членів ЄС.

У системі принципів права ЄС важливе місце посідають загальні принципи права. Загальні принципи права становлять достатньо широке коло фундаментальних категорій правової дійсності, що виражають основи справедливості. Деякі з них беруть свій початок ще з часів римського права, зокрема принцип заборони зворотної сили закону, заборони подвійного покарання за одне правопорушення, більшість із них – це принципи міжнародного права та загальні правові принципи, що були сформульовані Європейським Судом Справедливості (Правосуддя) як такі, що визнаються всіма державами-членами ЄС.

Загальновизнані принципи міжнародного права, встановлені Статутом Організації Об'єднаних Націй як норми імперативного характеру, мають пріоритет над нормами права ЄС, що опосередковано підкреслюється установчими договорами ЄС. До таких принципів, зокрема належать незастосування сили чи погрози силою, добросовісне виконання міжнародних обов'язків, мирне вирішення спорів тощо.

До *загальних принципів права ЄС* відносять:

- *загальні принципи конституційного устрою ЄС*, закріплені в Маастрихтському договорі від 7 лютого 1992 р., а саме – принципи свободи, демократії, верховенства права;
- *принцип поваги фундаментальних прав людини*, що закріплений у Хартії основних прав Європейського Союзу, яка проголошена 7 грудня 2000 р. і в подальшому окремим протоколом включена до Лісабонського договору від 13 грудня 2007 р., що надало їй обов'язкової сили та рівнозначного статусу з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, підписаною Радою Європи в 1950 р. з наступними протоколами, що визнається одним із джерел права в ЄС;
- *принцип рівності (недискримінації)*, що встановлений Договором про створення Європейського Економічного Співтовариства (1957 р.) і в подальшому закріплений у Хартії основних прав Європейського Союзу (2000 р.), який визначає юридичну рівність суб'єктів права ЄС і забороняє дискримінацію за державною, статевою, віковою, сексуальною, расовою чи етнічною, культурною, мовною, релігійною приналежністю;
- *принцип пропорційності*, передбачений установчими документами ЄС, який встановлює, що дії та рішення ЄС повинні бути своєчасними й

необхідними, спрямованими на досягнення мети Союзу, а спричинені цими діями або рішеннями негативні наслідки не можуть перевищувати рівень, необхідний для досягнення поставленої мети;

- *принцип солідарності*, закріплений у Договорі про створення Європейської економічної спільноти 1957 р., який означає, що країни-члени не можуть не виконувати право Спільноти, керуючись своїми національними інтересами, і повинні докладати зусиль для найкращої реалізації цілей Спільноти;
- *принцип правової визначеності*, що встановлює заборону зворотної сили правових актів і захист законних сподівань, тобто суттєві зміни в законодавстві ЄС не повинні мати зворотної сили за винятком тих випадків, коли існує нагальна необхідність вдатися до таких дій;
- *принцип субсидіарності*, передбачений установчими договорами ЄС, який визначає, що ЄС зобов'язаний діяти в межах повноважень і цілей, передбачених договорами, тобто справи, до яких Союз не має виключної компетенції, не можуть ним реалізовуватися, поки держава-член може самостійно досягти певну мету так само ефективно, як би це міг зробити Союз;
- *принцип дотримання процесуальних прав*, зокрема право особи бути вислуханою, право на належний юридичний процес, обов'язок відповідного органу наводити підстави своїх дій або рішень.

Окреслені вище загальні принципи права підтримують усі держави-члени ЄС, вони імплементовані в їх національні правові системи та відповідають правовому розвитку країн-членів ЄС [19].

Загальні принципи права складають неписане право ЄС і включені до джерел права ЄС завдяки визначеній в установчих договорах компетенції Європейського Суду Справедливості (Правосуддя) та напрацьованої ним судової практики, що свідчить про високий ступінь активності діяльності суддів з подолання юридичних прогалів.

Однією з властивостей правової системи є зовнішнє вираження норм права у відповідних джерелах права, що притаманно й правовій системі ЄС. **Джерела права ЄС** – це зовнішні форми об'єктивації його норм права, що є достатньо різноманітними як за кількістю, так й за змістом, та у сукупності складають систему, побудовану на ієрархічних засадах, що визначає відповідну структуру права ЄС.

Систему джерел права ЄС складають:

- *установчі (базові, вихідні) договори*, що мають статус первинного законодавства;
- *міжнародні угоди з міжнародними організаціями та іншими країнами*;
- *регламенти, директиви, рекомендації та висновки*, що складають вторинне законодавство;

- рішення та висновки Європейського Суду Справедливості (Правосуддя), а також розроблені ним загальні принципи права ЄС.

Первинне законодавство насамперед охоплює установчі договори про створення трьох Європейських Співтовариств: Паризький договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (1951 р.), Римський договір про створення Європейського об'єднання з атомної енергії (1957 р.) і Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (1957 р.), який Лісабонським Договором (2007 р.) було замінено на Договір про діяльність Європейського Союзу. Ці договори визначили основні засади, інституційну систему, її компетенцію, форми та методи діяльності співтовариств, чим склали основу як матеріального, так і процесуального права в межах цих об'єднань.

До первинного законодавства також відносяться Конвенція про деякі спільні для Європейських Співтовариств інститути (1957 р.), Договір про Об'єднання (злиття) (1965 р.), Акти вступу держав-членів до ЄС, Бюджетні угоди (1970 р., 1975 р.), Єдиний Європейський Акт (1986 р.), Договір про Європейський Союз (Маастрихтський Договір) (1992 р.), Договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз, Договір про створення Європейського Співтовариства та деякі зв'язані з ними акти (Амстердамський Договір) (1997 р.), Ніццький договір (2001 р.), Договір про реформи (Лісабонський Договір) (2007 р.). Ці документи з відповідними додатками, протоколами, деклараціями та іншими супровідними матеріалами встановлюють основи правопорядку ЄС, носять загальнообов'язковий характер, мають пряму дію і переважну силу щодо всіх інших правових актів.

Міжнародні угоди з міжнародними організаціями та іншими країнами (які не є членами ЄС), що укладаються ЄС як самостійним суб'єктом права, або такі, що ратифіковані всіма державами-членами ЄС, стосуються питань, які охоплюються сферою компетенції ЄС, або підписуються ним шляхом приєднання до вже укладеної міжнародної угоди.

До системи джерел права ЄС поряд з первинним законодавством входить й так зване вторинне, або похідне, що є сукупністю актів, які приймаються в ході діяльності інституцій співтовариства. Обсяг вторинного законодавства більший первинного, при цьому воно приймається на основі й на виконання положень первинного права, не повинно йому суперечити, щоб відповідати критеріям конституційної законності Союзу.

Відповідно до положень деяких установчих договорів (Договір про ЄС, Договір про діяльність ЄС) Рада Європейського Союзу та

Європейська Комісія з метою виконання завдань, покладених на них, наділені повноваженнями видавати регламенти, директиви, надавати рекомендації та висновки, що в сукупності й формують вторинне законодавство ЄС.

Вищий щабель у рамках вторинного законодавства посідає регламент, що є актом Ради Європейського Союзу або Єврокомісії. Регламенти встановлюють загальні правила, є обов'язковими для виконання та мають пряме й одноманітне застосування в усіх державах-членах ЄС. Тим самим регламенти включаються до внутрішнього правопорядку держав-членів, що, з одного боку, дає можливість фізичним особам посылатися на них у національних судах при захисті своїх суб'єктивних прав, а з іншого – сприяти правовій уніфікації в межах ЄС. Головним чином регламенти регулюють здійснення спільної сільськогосподарської, транспортної, торговельної, митної політики та питання у сфері конкуренції [20, с.183].

Другий рівень в умовній ієрархії актів вторинного законодавства займають директиви. Як і регламент, директива є нормативним актом, що містить положення загального характеру, але директива на відміну від регламенту має обов'язкову силу лише стосовно результату, що повинен бути досягнутий кожною державою, якій вона адресована (всім державам або деяким з них). При цьому держава самостійно обирає механізм реалізації положень директиви, а також форму їх імплементації в національну правову систему. Залежно від предмета директиви, особливостей національної правової системи та форми держави-члена ЄС імплементація директиви може здійснюватися шляхом прийняття, скасування чи внесення змін до нормативно-правових актів національного рівня.

На відміну від установчих договорів і регламентів, що мають повну пряму дію, тобто здатні своїми нормами регулювати відносини за участю всіх суб'єктів права ЄС як у сфері публічного права (особа-держава), так й у сфері приватного права (особа-особа), і тому мають так звану вертикальну і горизонтальну пряму дію, накладаючи як права, так й обов'язки для осіб, директива має лише вертикальну пряму дію, тобто її дія поширюється тільки на відносини вертикального характеру (особа-держава) з визначенням особи як уповноваженої сторони, тобто з покладанням на особу лише прав, а не обов'язків. Тим самим, директиви є інструментом гармонізації національних законодавств держав-членів у певних сферах правового регулювання.

У системі нормативно-правових актів ЄС мають місце й деякі кодифіковані акти, зокрема Митний кодекс від 12 жовтня 1992 р., що набув чинності 1 січня 1994 р., і був оновлений у Модернізований

митний кодекс ЄС (2008 р.), який являє собою єдиний правовий документ, що об'єднав численні акти, прийняті Радою Європейського Союзу та Єврокомісією у сфері митного регулювання торгових відносин ЄС з третіми (іншими) країнами.

Рада Європейського Союзу та Європейська Комісія в ході своєї діяльності можуть приймати рішення стосовно конкретних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб, держав), що є обов'язковими для виконання в повному обсязі та не потребують імплементації на національному рівні. При цьому виконання такого адресного рішення може призвести до прийняття або скасування відповідних актів національного законодавства.

Певне юридичне значення мають рекомендації та висновки, що надаються відповідними органами Євросоюзу і не володіють обов'язковою силою. Рекомендації мають на меті спонукання держав, яким вони адресовані, до певних заходів, визначених у рекомендаційних актах. Висновки, як правило, є формою відповіді інститутів ЄС на отримані запити з викладенням власної точки зору з певного питання.

Право ЄС не є прецедентним правом, але при цьому судові рішення Європейського Суду Справедливості (Правосуддя) та Загального Суду не можна не відносити до системи джерел права ЄС. Судові рішення є обов'язковими для сторін, стосовно яких вони приймаються. При цьому судові установи непов'язані попередньо прийнятими рішеннями, що дає їм можливість адекватно реагувати на політичні, економічні та соціальні реалії. Особливе значення та статус джерел права набувають ті частини судових рішень, в яких у межах своєї юрисдикції Європейський Суд Справедливості (Правосуддя) та Загальний Суд тлумачать положення установчих договорів, встановлюють загальні принципи тлумачення та застосування положень права ЄС судами держав-членів співтовариства.

На сучасному етапі в межах правової системи ЄС є всі підстави характеризувати структуру права ЄС як упорядковану і структуровану сукупність юридичних норм та їх груп. У системі права ЄС поступово сформувалися за предметом і методом правового регулювання відповідні галузі та інститути права, що відносяться як до публічного права (конституційне, адміністративне, фінансове право), так і до приватного (цивільне, трудове право тощо), а також значне коло комплексних галузей і міжгалузевих інститутів (аграрне, екологічне, банківське право, право соціального забезпечення). Нарівні з цим, у структурі права ЄС є сенс виокремлювати інституційні норми, що у своїй сукупності закріплюють організацію та компетенцію інститутів та органів ЄС, і групи правових норм, що регламентують різноманітні

суспільні відносини в межах ЄС (зокрема право спільного ринку, право економічного та валютного союзу, митне право, конкурентне право, правовий статус людини та громадянина в ЄС та інші), тобто так зване матеріальне право, але з відповідними елементами процесуального характеру [19].

До *основних ознак, що характеризують правову систему ЄС*, слід віднести:

1) функціонування на основі та в межах, визначених установчими документами, а також у відповідності з загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права;

2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права, насамперед, держав-учасниць;

3) наявність органів, що виконують нормотворчі та правозастосовні (зокрема судові) функції;

4) наявність системи права з її поділом на первинне та вторинне право;

5) наявність спільного правового поля для норм міжнародного, національного права та права співтовариства;

6) особливий характер системи джерел права, серед яких найбільшу значимість мають установчі договори та інші джерела первинного права;

7) наявність джерел вторинного права, серед яких важливе місце займають регламенти і директиви, та третинного – судових прецедентів;

8) високий рівень правової уніфікації;

9) наявність ефективних засобів нормативно-правової інтеграції;

10) визнання пріоритету дії норм права ЄС над нормами права держав-учасниць у разі виникнення розбіжностей між ними, а також прямої дії низки норм права Євросоюзу в національних правових системах [18, с.11].

Отже, системність і структурованість правової системи ЄС свідчить про високий рівень її розвитку.

3. Загальна характеристика проблем співвідношення міжнародного і внутрішнього права країн світу

До факторів, що зумовлюють актуальність проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, відносяться:

- забезпечення дотримання прав і свобод людини на глобальному рівні;
- підтримання миру та безпеки людства;

- інтернаціоналізація виробництва, залучення в систему міжнародного розподілу праці все більшої кількості держав і необхідність ефективного регулювання світової економіки;
- вирівнювання різниці в розвитку між провідними та відсталими країнами;
- розв'язання глобальних проблем охорони природи;
- врегулювання освоєння та використання відкритого моря, космічного простору, Антарктиди та інших об'єктів з міжнародно-правовим статусом;
- забезпечення культурного розвитку та культурного діалогу між країнами.

Ключовими аспектами проблеми співвідношення та взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права є:

- 1) співвідношення міжнародної та національної правових систем;
- 2) співвідношення міжнародно-правової та національно-правової норми;
- 3) можливість безпосередньої дії норм міжнародного права всередині (на території) держави.

Існують три основні концепції співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права: два різновиди моністичної (примату міжнародного права і примату внутрішньодержавного права) та дуалістична.

Сутність *моністичної концепції* полягає у визнанні існування єдиної системи права, складовими якої є як міжнародне, так і національне право. При цьому пріоритет має або міжнародне, або національне право. *Дуалістична теорія*, навпаки, визнає самостійний характер двох систем права. Найбільш послідовні дуалісти вважають, що міжнародне і внутрішньодержавне право існують абсолютно відокремлено одне від одного, що вони розвиваються за власними законами і між цими системами немає ніякої взаємодії. Помірні ж дуалісти, визнаючи самостійне існування двох систем права, припускають їх більшу або меншу взаємодію.

На теперішній час у вітчизняній і зарубіжній літературі домінуючим стає помірний дуалістичний підхід. Так, більшість авторів стверджують, що в умовах сучасного історичного процесу в співвідношенні внутрішньодержавного і міжнародного права визначився примат останнього. Такий висновок можна зробити, аналізуючи законодавчу практику багатьох країн.

Посилення в сучасному світі тенденцій взаємозалежності та взаємовпливу держав обумовлює зростання значення міжнародного права, яке сприяє узгодженому вирішенню загальних проблем світової співдружності.

Міжнародне право існує на декількох рівнях:

1) загальні принципи, які є універсальними, загально визнаними і закріплені у Статуті ООН (суверенна рівність держав, самовизначення націй, добровільне виконання зобов'язань, повага до прав людини, вирішення міжнародних спорів мирними шляхами тощо);

2) право міжнародних організацій закріплених у конвенціях, пактах, деклараціях, резолюціях (ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці тощо);

3) право співдружностей у межах міждержавних об'єднань (принципи, акти, норми ЄС, Ради Європи тощо);

4) міждержавні угоди (двосторонні або багатосторонні).

Сучасне міжнародне право за своєю структурою наближається до структури національних систем (міжнародне публічне і приватне право, міжнародне економічне, морське, повітряне, космічне, гуманітарне тощо), що є впливом внутрішнього права, а, з іншого боку, міжнародне право включається до джерел національного права.

Пріоритет міжнародного права для національного права супроводжується відпрацюванням механізмів участі держав у розробці і прийнятті міжнародно-правових норм і рішень, відповідальності держав за їх виконання і забезпечення при цьому їх суверенітету.

Світовий правопорядок потребує:

- наближення національних правових рішень з однакових питань;
- формування механізмів відпрацювання узгоджених і загальних рішень.

Найважливішою проблемою є узгодження суверенних прав держав і прав міжнародних організацій.

Порівняння міжнародного права і національного права полягає в зіставленні двох правових систем. Процес узгодження міжнародного права і національних правових систем здійснюється в таких формах:

- узгодження та перетворення їх норм;
- взаємовпливу;
- подолання колізій.

Загальними проблемами узгодження міжнародного та національного права виступають:

- питання теорії держави і права;
- конституційні процеси визнання міжнародних норм;
- узгодження галузевих інститутів і норм;
- реалізація міжнародно-правових норм у національному праві (пряма дія або трансформація)
- подолання колізій.

Реалізація норм міжнародного права в національному праві здійснюється шляхом:

- 1) прямої реалізація, тобто їх визнання конституцією як автоматично чинними на території держави, які мають вищу юридичну силу по відношенню до національних законів;
- 2) інкорпорація, тобто включення міжнародних норм у внутрішнє право;
- 3) опосередкована трансформація, тобто набуття міжнародними нормами юридичної сили в державі після видання спеціального національного закону.

Важливе значення для забезпечення узгодженості правових систем Ради Європи, ЄС і держав-учасниць має правовий механізм взаємодії, що представляє собою систему правових засобів (зокрема, процедур), які сприяють узгодженому гармонійному функціонуванню міждержавних і національних правових систем у межах єдиного правового простору. До правових засобів, що забезпечують взаємодію, належать джерела міжнародного та національного права, основні способи та засоби правової інтеграції, вибір яких залежить від виду взаємодії, а також такі процедури як: визначення основних принципів взаємодії; сфер регулювання та меж і напрямів міжнародної та національної правотворчості; визначення правових засобів взаємодії та суб'єктів їх реалізації; узгодження норм міжнародного та національного права. Між національним і міжнародним правом існують тісний взаємозв'язок і взаємодія. Міжнародне право акумулює досягнення національних систем права. За структурою міжнародне право наближається до їх структури (поділ на дві підсистеми – приватну і публічну, наявність галузей права — міжнародне економічне, космічне, повітряне, морське, гуманітарне тощо), що свідчить про вплив національного права на міжнародне. Міжнародне право (у формі міжнародно-правового договору) слугує одним з юридичних джерел національного права, передбачає пряме «входження» норм міжнародного публічного і приватного права в конституційне, цивільне, кримінально-виконавче та інші галузі національного права.

Безсумнівним є правило, що **міжнародне право має переважну силу над національним правом**. Це основний принцип міжнародного права. Принцип верховенства міжнародного над внутрішньодержавним правом приймається державами або в законодавчому порядку, або на практиці. Маючи обов'язкову силу для держав, міжнародне право залишає на їх розсуд вирішення питання про реалізацію його норм у межах внутрішніх правових систем. Державам не потрібно формально визнавати верховенство міжнародного права над національним

законодавством, але вони повинні цілком дотримуватися цих норм тими шляхами, котрі визначають самостійно. Пріоритет міжнародного права над національним супроводжується оптимальною участю держав у розробці та прийнятті міжнародно-правових норм і рішень, відповідальністю за їх виконання при забезпеченні при цьому державного суверенітету. Так, в Україні визнається пріоритет міжнародного права над національним, що слідує з Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Законів України «Про міжнародні договори України», «Про громадянство», Цивільного та Сімейного кодексів, підтверджується фактом її входження до Ради Європи. Згідно з п. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р., якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [21].